

DİCLE ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

**ZİYA GÖKALP SEMPOZYUMU
BİLDİRİLERİ**

(23 MART 1986)

Diyarbakır — 1989

ZİYA GÖKALP'İN SİSTEMİNDE DİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Doç. Dr. Süleyman Hayri BOLAY

Her büyük mütefekirin metafizik meseleler üzerinde kafa yorduğu ve metafizik yorumlar getirdiği, tarihin ilk devirlerinden beri bilinen bir gerçektir. Metafizik meselelerle uğraşmayan, bu hususta derinliği olmayan düşünürler satıhta kalmaya ve olayların arasında sıkışıp gelişmeme-ye mahkumdurlar. Bu, şairler için de böyledir. Büyük şairler, metafizik endişeler taşıyan ve metafizik gerilimlerini muhafaza eden büyük sanat-kârlardır. Bu tarz endişeleri olmayan şairler, büyük sanatkâr olamamış-lardır.

Türk cemiyetinin dünü, bugünü ve yarını hakkında araştırmalar yap-mış, düşünceler serdetmiş, hükümler yürütmüş ve yeni bir cemiyet üze-rinde sistemli olarak düşünülmüş bir mütefekkir ve bir sosyolog olarak Ziya Gökalp, sisteminde dine büyük bir yer ve önem vermiştir. O, bu ba-kımdan derin metafizik endişeler taşımış ve metafizik problemler üzerin-de uzun müddet kafa yormuş, aynı zamanda yeni fikirler getirebilmiş bir düşünürümüzdür. Bu bakımdan Gökalp, hem felsefî, hem dinî, metafizik görüşler ileri sürmüştür. Onun üzerinde durduğu esas mesele, yeni Türki-ye de dinî hayatın nasıl olacağı ve bilhassa İslâmiyetin nasıl bir yer işgal edeceği meselesi idi.

Gökalp'in, cemiyet hayatında dine büyük bir yer ve önem vermesinin kaynağı, onun sosyolojik fikirlerinin temelini teşkil eden Durkheim sos-yolojisidir. Çünkü, Durkheim'e göre bütün içtimaî müesseselerin kaynağı, din olup, hepsi ondan çıkmıştır. Bunun yanında Auguste Comte'un ileri sürdüğü ve üç hal kanunu ile ifade ettiği insan zihninin ve insan cemiyet-lerinin üç devreden geçtiğini belirten düşüncesi, hem Durkheim'a hem de, dolayısıyla Gökalp'a tesir etmiştir. Çünkü bu düşünceye göre, insan zihni ve cemiyetleri, dinî ve metafizik devreleri geride bırakmış ve poziti-vist denilen ilmin hâkim olduğu bir devreye gelmiştir. Dolayısıyla, dinin hâkim olduğu cemiyetlerin de geride kaldığı fikrinin yaygınlaştığı bir za-manda Gökalp'in bu fikirlerden bazı izler taşıması tabiidir.

Gökalp, her ne kadar Durkheim'dan bazı esaslar almış ise de, onu ay-nen kopye etmemiş veya fikirlerini aynen nakletmemiştir. Hatta onu ba-zı noktalarda aşmıştır. Gökalp her şeyden önce inanmış bir müslüman-dır. Bu sebeple o, din deyince evvelâ islami anlamaktadır. Dolayısıyla

Gökalp dine, sosyolojik bakımdan sosyal bir müessese olarak bakmazdan evvel, bir mümindir. İslâm onun kalbinde, vicdanında ve kafasında çok değişik akisler uyandırmıştır. Hatta, sadece akisler değil, bir takım çarşmalar da hasil etmiştir. O, "Felsefeye Doğru" adlı yazısında şunları söylemektedir: "Kalbimiz dinî, ahlakî, bedî kıymetleri anlar, onlardan vecd alır; bu vecdlerle saadet içinde yaşar. Aklımız ise, kıymetleri maddî kadorlara sokmaya çalışır. Akıl bu işte muvaffak olamayınca, akıl ile kalp arasında gayet şiddetli bir mücadele başlar."

Gökalp, bu çatışmadan felsefâ yardımıyla kurtulmanın mümkün olduğunu söyler. Sürgünde olduğu sırada yazdığı mektuplardan birisinde de aynı çatışmadan söz etmesinden, onda bu gibi kafa-kalp mücadelesinin zaman zaman devam etmekte olduğunu anlamaktayız. O, bu yazısında zihin ile kalp arasındaki çatışmanın şahsiyet yönünden insanı böldüğünü ve insanda ruhî bakımdan çifte şahsiyet kavgası haline geldiğini işaret etmektedir. (L.M.M s. 594)

Gökalp, herşeyden önce dinin ferdî hayatta oynadığı rolü ortaya koymak ister. Bunun için o, meseleyi ferdî şahsiyetin gelişmesi noktasından ele alır, ve dine ferdin ruh dünyasındaki bıraktığı derin tesirler açısından bakar; bunun insan şahsiyetinin teşekkülündeki akislerini meydana çıkarmaya çalışır. Bundan dolayı, evvelâ Gökalp'ın Din kavramından ne anladığını belirtmemiz gerekmektedir.

Ona göre din, mâhiyeti icabı "Fevkâl-Ahlâk", "Fevkâl-Bedîyât", "Fevkâl-Mantık" bir tabiata sahiptir. Din, genel ahlâktan daha üstündür. Çünkü ahlâk, insanı "Fazilet"e kadar yükseltebildiği halde din, onu "Evliyalık" denilen, kutsî makama kadar yükseltir. Gökalp dinin bedîyâtın (Estetiğin) deüzerinde olduğunu söylerken, bunun kaynağına kadar inmektedir. Onun nazarında, bizim çocukluk yıllarımıza ait Ramazan geceleri bayram âyinleri, mevlitler, Kandiller, Câmilerdeki cemaatla kılınan namazlar ve müşterek yapılan çeşitli ibadetler, yani bütün dinî yaşayışlar ruhumuzda derin izler bırakmaktadır ki, işte bu izler sonradan kutsallaşarak estetik duygularımızın kaynağını teşkil etmektedir. Demek ki Gökalp, güzelliğin kaynağı olarak çocukluk hayatımızda yaşadığımız mukaddesleri kabul etmektedir. Böylece mütefekkirimiz ahlâkî, ilmî ve estetik değerlerin kökünü dinde görmektedir.

Gökalp, evliyanın yani velilerin idrak vasıtasını da mantık-üstü olarak görür ve onların "Zevk, hâl, Mükâşefe" ile idrak ettiğini söyler. Mâhiyeti her ne kadar normal hayatın üstünde ise de din, müessese olarak, insanlara ve cemiyetlere hitap etmek ve onlardaki bozuklukları düzeltmek gayesiyle gelmiştir. Bu bakımdan din, kesin itikadları ve feyizli ibadetleriyle ruhları vecd içinde coşturur, birbirine bağlar ve samimî bir saadet verir. Dinî hayat, işte bu vecdleri yaşamak ve bu ulvî zevkleri tatmaktan ibarettir. İnsanı mânen tatmin eden, ona en kalıcı ve en tatmin edici değerleri veren din onu en iyi, hatta medeniyetten de iyi mesud etmekte, mutlu kılmaktadır. Bunun için, iman ve ibadetlerle dinî duygu dâima kuvvetlenmelidir. Bu duygu, vicdanlarda zayıflarsa herkesin bu müesseseden beklediği sevgi, şefkat, vecd ve sevinç (sürur) de kaybolur.

Halbuki insanın sevgiye, şefkate, ümide, huzura ve teselliye daima ihtiyacı olmuştur. Ve her zaman da olacaktır. Hatta bu ihtiyaç azalmadan devam edecektir.

Gökalp, Malta Mektuplarından birinde «en iyi dinin Allah'ı en çok sevdiiren din» olduğunu yazıyor. Allah'a inanan, O'nu seven, ve O'na tam bağlanan kimse, ne sınırlı olur, ne de bunalıma düşer. Çünkü Gökalp'a göre 'sinirlilik, iman zayıflığından gelir" (L.M.M s. 104) Onun nazarında hakikî iman "Tarihî yürüten kuvvettir. Milletleri medeniyetleri yükselten odur." (a.e.s. 604) Bu son fikir, Hegel'in tarih felsefesinde ileri sürdüğü ve Küllî Ruh tarihte üstün akıllı kahramanlarla tecellî eder, şeklindeki fikrini hatırlatmaktadır. Gökalp bu hususta ayrıca şunu söylemektedir: "Allah iradesini, evvel-emirde umumun vicdanı suretinde tecelli ettirir, sonra bu umumî vicdan İlahî kuvvetiyle fiile munkalib olur" (a.e.s. 525) Böylece, İlahî irade fertlerin vicdanında bir kuvvet haline gelerek, yine İlahî kuvvetin yardımıyla fiilen tahakkuk safhasına girmiş olmaktadır. Görülüyor ki Gökalp, Allah'a imanın cemiyet hayatındaki tecellisini cemiyetin hareketi ve gelişmesi ile bağlamakta ve dinin ferdi vicdanlarda oynadığı büyük rolün cemiyete nasıl aksettini ortaya koymaktadır. Bu bakımdan din, fertlere mukaddes gayeler ve idealler veren bir müessese olarak aynı zamanda bu ideallerin gerçekleşme safhasına dökülmesiyle cemiyetlerin gelişmesi ve yücelmesi birbiriyle irtibatlandırılmaktadır. Gökalp, bu bakımdan dini, fertleri seve seve idealleri uğrunda ölüme sevkeden en kuvvetli müessese, olarak görür. Fertlerin vicdanında ahlakî, bedîî ve çeşitli tesirler uyandıran din, böylelikle millî kültürün yâni Gökalp'in tabiriyle "Millî harsın menba'ı" olmaktadır.

Dinin cemiyetteki, özellikle İslamiyetin, Türk cemiyetindeki yerine az-çok izah getirmiş olan bu fikirler Gökalp'in din tâbirinden ne anladığını da kısmen ortaya koymuş bulunmaktadır: Fertlerde, cemiyetlerde ve hatta tarihte derin akisler uyandıran din müessesesinin, eğitim bakımından da bir yeri ve önemi olması icab eder. Gökalp, bu noktanın da üzerinde durmakta ve şöyle demektedir: "Terbiye nokta-i nazarından en faydalı olan âmîl din'dir." Zira, "dine göre ruh, bütün kemâllerin cami'i olan Ulûhiyyetin bir nefhasıdır. Ruhta hem bir irade, hem de vazife mükellefiyeti vardır. Bu mükellefiyetin müeyyidesi olmak üzere uhrevî bir mesuliyeti de vardır." (Z.G. Diyor ki, s. 53,54, İnsan Tellâkkisi adlı makale). O, Malta mektuplarından birisinde din eğitiminin önemini ve faydasını belirtir: «Din ve ahlâk dersleri de, en vecitli derslerdir; fakat ma'atteessüf bizde bu dersler vecdli bir surette okutulamıyor. Çocuklara Allah sevgisi, mefkûre sevgisi iyi verilemiyor. Çocuklar, bu duyguları da edebiyatın ilâhilerinden, destanlarından almak mecburiyetindedir.» (a.g.e. s. 73).

Gökalp terbiyenin esasları olara da, ruhun terbiyesini almakta ve onun güzelleştirilmesini, maddî kirlerinden arınmasını istemektedir. Bunun için ruhun aslı kaynağından yani, Allah'tan uzak kalmamasını, çünkü hakikî güzelliklerin ruhta bulunduğunu, insanın ruhu ile insan olduğunu vurgulamaktadır. Yine mektuplarından birisinde "İnsan ayağını yere basmadan duramaz, ruhunu da Allah'a dayandırmadan yaşayamaz. Beden gibi ruh da bir istinad'gâha muhtaçtır. Dua ve tevekkülden ayrılmayan

ruha, gam, kasvet giremez; çünkü şeytan giremez” demektedir. (L.M.M. s. 278). 6

Ruhun terbiyesinde tasavvufi hayatı da lüzumlu gören Gökalp, mu-tasavvıfı “Evliyalık derecesine çıkabilen sâlik”, olarak tarif etmektedir. İnsanda yüksek temayüller uyandıran, bilhassa uhrevî itikadlar, Gökalp’ın kuvvet-fikirleridir. Gökalp bu kuvvet-fikirlerle insan faaliyetlerine ve cemiyet hayatına yeni bir dinamizm getirmek istemektedir. O bunun için tasavvufi hayat ve evliyalık ile ilgili fikirlere büyük önem vermekte, bu husustaki izahlara ferdin ve cemiyetin ruh ve ahlâk terbiyesindeki rolü bakımından ağırlık vermektedir. Çünkü ona göre din, beşer-üstü kaynağı ve mâhiyeti ile insana küçüklüğünden itibaren iman, ümit, sevgi, şefkat, merhamet, fedâkarlık, metânnet, sabır ve kardeşlik duygusu vermektedir. İnsanın, bunları kazanırken, küçük yaştan itibaren şahsiyetinin ve seciye-sinin ortaya çıkışında dinin rolü başta gelmektedir. Hatta Gökalp’e göre imanı kuvvetli olan müminlerin ferâgat ve sekîneti daha fazla olduğu gi-bi, şahsiyeti de daha kuvvetlidir. İmanı zayıf olanların ferâgat ve huzuru, aynı zamanda şahsiyeti daha zayıftır. Gökalp, burada terbiye bakımından çok mühim bir netice çıkararak, hayatlarında kuvvetli bir seciye gösteren-lerin bu durumunu, çocukluklarında aldıkları sağlam dinî terbiyeye bağla-maktadır. O, şöyle der: “Bütün hayatlarında kuvvetli bir seciye gösteren insanlar, umumiyetle çocukluklarında dinî bir terbiye alanlardır. **Çocuk-lukta din terbiyesi almayanlar, ölünceye kadar şahsiyetsiz kalmaya, irade-siz ve seciyesiz yaşamaya mahkumdurlar.**” (Dine Doğru)

Görülüyor ki Gökalp, ferdin seciyeli ve karakterli olmasında, irade kazanmasında ve yüksek şahsiyet sahibi olmasında dinî terbiyeyi esas al-maktadır. Fakat, onun asıl maksadı bu değildir. O’nun asıl maksadı dinin ferdi hayattaki rolünü basamak yapıp cemiyet hayatındaki rolüne ve te-sirlerine yeni bir izah tarzı getirmektir. O şöyle düşünür: “Dinin rolü yal-nız fertlere şahsiyet vermekten ibaret değildir, cemiyetlere şahsiyet veren de yine dindir.” Artık burada dinin rolü değişik vasıtalarla kendini gös-termektedir. Fertlere en yüksek şahsiyeti din, veliler (evliya) vasıtasıyla kazandırırken, cemiyetlere şahsiyetini, peygamberler vasıtasıyla kazan-dırmaktadır. Çünkü peygamberler, evliyanın fevkinde olup vahye mazhar-dırlar. Ve insanları, cemiyetleri bataklıktan kurtarıp mutluluğa erdirmek için gönderilmişlerdir. Onlar; cemiyetlere kat’î şahsiyetlerini veren sema-vî bir kitap, kutsal bir sünnet ve dinî bir teşkilatla beraber gelirler. Pey-gamberler hem halka, hem de hakka yönelmişlerdir. Haktan aldıkları herşeyi Hak adına her çeşit insana ve halk topluluklarına ulaştırarak on-lara mal etmeye çalışırlar. Böylelikle halk topluluklarının ve her çeşit in-sanın bir iman ve ahlâk birliği etrafında kaynaşmalarını sağlayıp yeni bir cemiyet tipi meydana getirirler ve bu cemiyete de kat’î şahsiyetini kazan-dırırlar. Nitekim, Gökalp’e göre evliyanın sultanı olan Peygamberimiz (A.S.M) çöl Araplarını “amîk-derin-bir cahiliyetten en yüksek bir hars ve medeniyete yükseltmiş, dolayısıyla neşrettiği din yüz sene sonra insan-lığın büyük bir kısmının ictimaî ve ferdi nâzımı ve mürebbisi olmuştur.” (Dine Doğru)

Çünkü nebilir, gönlü Hak ile ama kendisi halk ile olan kimselerdir.

Veliler de bu hususta onları rehber alırlar. Gökalp, bunu diğer insanlar için şöyle formüleştir: “Şeytanı ruhumuzdan kovmak, Allah’ı kalbimizde daima hazır bulundurmak...” Veliler bu yönden peygamberlere uyararak ölü cesetleri değil, ama ölü ruhları diriltirler ve kişilere şahsiyet bütünlüğü kazandırır. Gökalp, bu hususta bir büyük velinin kendisine niçin keramet göstermiyorsun, denilmesine karşılık Hazreti İsa ölmüş cesetleri diriltilerek mucize gösteriyordu. Biz ise, ölmüş ruhları diriltilerek mucizeden daha üstün bir keramet gösteriyoruz” diye cevap vermesini misâl göstermektedir.

Bir inanç sistemi, ictimai hayatta bilhassa ahlakî yönden nasıl bir terbiye vasıtası olabilir? Gökalp, bu sorunun da cevabını araştırıyor: Her din cemiyet hayatına tesir etmek ve fertleri, cemiyetleri islah ederek mânen yükseltmek gayesi ve iddiasıyla gelmiştir. Bundan dolayı, en ilkel din bile sosyal hayattan tecrit edilemez. Gökalp, bu sosyolojik hakikatın farkındadır. Bu sebeple, dinin cemiyette tesirli olabilmesi için bir teşkilâta sahip olmasını lüzumlu görür. Ona göre bu teşkilat, ümmet teşkilâtıdır. Peygamberler ise ümmet teşkilâtını kuran kimselerdir. Her ne kadar ümmet devrinin bittiği ve ümmet merhalesinin millet merhalesinden önce geldiği kanaati yaygın ise de, Gökalp milliyetlerin hâkim olduğu bu çağda ümmet gerçeğinin ortadan kalktığı kanaatini benimsemez. Çünkü o, bizim milliyetimizin Türklük olduğunu söylemekle beraber, her Türkün beynelmileliyetinin de İslâmlık olduğunu açıkça ifade etmekten çekinmez. Gökalp’ bu seseble “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak” adlı kitabında İslâm ülkeleri ile kültürel bağları geliştirmek için geniş bir program vermiştir. Ona göre Türkçüler, şu esasları ihtiva eden bir ümmet programına sahip olmalıdırlar:

1- Bütün İslâm milletleri arasında ortak olan Arap harflerini değiştirmeksizin muhafaza etmek,

2- Bütün islâm kavimlerinde terimlerin ortak bir hale getirilmesi için, islâm ümmeti arasında terminoloji kongreleri toplamak ve terimleri Türkçeden, Arapça’dan ve kısmen de Farsca’dan yapmak.

3- Bütün islâm kavimlerinde ortak bir terbiyenin kurulması için terbiye kongreleri yapmak.

4- Bütün islâm kavimlerinin müftü teşkilâtları ve ilim adamları arasında daimî bir bağ vücuda getirmek,

5- İslâm ümmetinin sembolü olan Hilâlin kutsallığını muhafaza etmek.

Görülüyor ki bu program siyasi değil, iktisadi değil, ama tamamen kültürel mâhiyette bir programdır. Bu programın bir kısım esasları hattâ bu programda olmayan iktisadî yönleri son senelerde islâm konferansı teşkilâtı tarafından gerçekleştirilen toplantılarla tahakkuk etmiş durumdadır.

Gökalp’in, din-fert arasındaki münasebetleri izah ederken iman, ibadet, ve bunların mümine kazandırdığı ahlakî meziyetler ve eğitim-öğretim

yönünden sağladığı faydalar açısından ele aldığı, buraya kadar yapılan izahlarla ortaya çıkmış bulunmaktadır. Ayrıca, din ile cemiyet arasındaki münasebetleri izah ederken meseleye yine ahlâk, eğitim, ve bunların mahsülü olan şahsiyetin teşekkülü ve gelişmesi noktasından baktığını, dolayısıyla mütefekkirimizin, cemiyetin teşekkülünde imanın ön planda rol oynadığını ve cemiyetlere peygamberlerin, sünnetlerinin, getirdikleri kitapların bütünlük, şahsiyet kazandırdığına dair kanaatlerini ortaya koymuş bulunmaktayız. Aslında bu nokta, hem umumî sosyoloji ve hem de din sosyolojisi açısından üzerinde ısrarla ve dikkatle durulması gereken bir noktadır. Gerçi Gökalp, cemiyetlere peygamberlerin kat'i şahsiyet verdiğini o zaman isabetle tesbit etmiş; fakat meşguliyet sahasının genişliği yüzünden bu mesele üzerinde etraflıca duramamıştır. Günümüzde bazı batılı araştırmacılar, bu mesele üzerinde değişik araştırmalar yaparak almış beş sene evvel Gökalp'in tesbit ettiği bir hakikatin orada bırakılması ve geliştirilmemesi esef edilecek bir noktadır.

Şimdi bir başka meseleyi ele alalım: Din ve hukuk münasebeti.

Gökalp, ictimai müesseselerin kaynağı olması bakımından hukuka nasıl bakmaktadır? Mütefekkirimiz, dinin huhukî sahaya el atmasına taftar değildir. O, hukukun dinden ayrı bir iş olduğuna kânidir. Çünkü onun düşüncesinde hukuk devlete ve ulülemre bırakılmıştır. Tanrı, hukukun örfe uymadığı zamanlarda onu değiştirmesini ve örfe uydurmasını millete emretmiştir. Gökalp şöyle diyor:"

Lâkin hukuk dinden ayrı bir iştir
Bırakılmış ulülemre, devlete,
Hukuk örfe uymayınca, değiştir,
Örfe uydur, demiş Tanrı millete.

Binaenaleyh burada, Gökalp'e göre hukukun kaynağı örf olmaktadır; yani o örfü esas almaktadır. Fakat, hukuku örfe uydurma işinin kaynağı olarak da Tanrı'yi yâni dini göstermektedir. Gökalp burada değişik bir içtihadta bulunmaktadır: "İslâm Mecmuası"nda yazdığı bir seri makalede Kur'an'da bildirilen esasların Allah'ın kanunları olduğunu, cemiyetleri idare eden kanunların da, yani örflerin de Allah'ın kanunları bulunduğunu söyler. Biz, Kur'andaki esasların yerine örfleri hâkim kılsak dinin dışına çıkmış sayılmayız. Aslında bu fikir, çeşitli münakaşalara yol açmıştır. Daha önce Hindistan'da Seyyid Ahmet Hân'ın da buna benzer bir içtihadı vardır; fakat onunki tamamen Natüralist istikâmettedir. Diyebiliriz ki Gökalp bu izah tarzı ve içtihadı ile Türkiye Cumhuriyetinin din-devlet ve din-hukuk ayırımına dayanan lâiklik ilkesinin temellerini atmıştır ve zeminini hazırlamıştır.

Gökalp, din ve devlet ayrılığı fikrini perçinlemek için dinin, siyasete karıştırılmaması üzerinde de ısrarla durur. Hatta münevver sınıfın, aydınlar tabakasının dindâr olamamasının ve dinî bir hayat yaşayamamasının sebebini o, dinin siyaset için geldiğinin sanılmasıyla izah eder. Ayrıca Gökalp, teokrazi ve klarikalizmin cemiyetleri geri bıraktığı ve millî vicdânın uyanmasına mâni olduğu, gerekçesiyle karşısına çıkar.

Din ve Cemiyet münasebetleri açısından aileye baktığımızda, Gökalp' in ailenin kaynağı olarak yine dini gördüğünü anlarız. Fakat o, ailede kadın hakları bakımından bir eşitsizlik görmektedir. Bu eşitsizliği o nikâhta, talakta, ve mirasta gördüğü için bunların düzeltilmesini istemektedir. Şöyle demektedir:

Ailedir bu milletin bu devletin esası.
Kadın tamam olmadıkca eksik kalır bu hayat
Ailenin adle uygun olmak için binası,
Nikâh, talak, miras : Bu üç işte gerek müsâvât
Bir kız ırste yarım erkek, izdivaçta dörtte bir
Bulundukça ne aile ne memleket yükselir

Buraya kadar olan yaptığımız izahlarla, Gökalp'in dinin yeni Türk cemiyetinde ne gibi bir yer işgal edeceğine dair görüşlerini belirtmiş bulunuyoruz. Şunu da ilave edelim : Gökalp «Türkçülüğün Esasları»nda din meselesini, Türkçe ezan ve Türkçe hutbe şeklinde, bir dil meselesi olarak almıştır. Bu tavır, o günün şartlarına uygundur. Dini sadece "İtikadlar ve ibadetler sistemi olarak" gördüğü halde Gökalp bu müessesenin ahlâk, eğitim, sevgi, ümit ve milli birlik açısından fertte ve cemiyette çok derin tesirleri olduğunu bilmekte; ve dinin fertlerden, cemiyetlerden tecrid edilmesine karşı çıkmaktadır. Hatta birçok meseleyi izah etmekte dini kaynak almaktadır. Bu bakımdan Gökalp, ülkemizde sadece sosyolojinin değil, din sosyolojisinin de kurucusudur. Zaten Darülfünun'da din sosyolojisi sahasında da yaptığı araştırmaları ders olarak vermiş ve bu hususta hazırladığı notları bugün yayınlanmıştır. Bu notlarda Dinin ictimâî hizmetlerini birbir saymış, islamın aile hukukunda yaptığı inkılapları çok güzel tesbit ederek ortaya koymuştur.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Gökalp'in cemiyet sisteminde ve sosyolojik izahlarında din, hem bir iman sistemi olarak, hem bir cemiyet sistemi olarak, hem de ahlak ve eğitim müessesesi olarak geniş bir şekilde yer almış ve daima önemini korumuştur. Bu yönden de Gökalp'in çalışmalarının ve izahlarının bugüne ve yarına tutacağı ışıklar vardır.

Şimdi Gökalp'in muhtelif makalelerinde ve bilhassa Limni ve Malta Mektuplarında Allah, Ruh, Ramazan ve benzeri dini ve mukaddes kavramlar hakkında söylediklerinden bazı parçalar sunmayı, onun din meselesindeki görüşlerini daha iyi kavramaya yardım edeceği düşüncesiyle, uygun buluyoruz: